

Sanaston periferiaa¹

JAAKKO SIVULA

Suomen kielen sanoja on tutkittu eri näkökulmista, mutta monet lohkot odottavat vielä tutkijaansa. Varsin kattavasti sanastoamme on selvitelty 6-osaisessa Suomen kielen etymologisessa sanakirjassa (1955–1978), aakkosjärjestyksessä *aaja*-sanasta *ööttää*-verbiin. Uusi etymologinen hakuteos Suomen sanojen alkuperä on tekeillä. Etymologointi onkin sanastontutkimuksen keskeisiä tavoitteita. Toinen sanastontutkimuksen päähaara on semantiikka: miten sanojen merkitys kehittyy. Kolmas päähaara on kielimaantiede. Tarvinneeko sanoa, että etymologinen, merkitysopillinen ja kielimaantieteellinen tutkimus kietoutuvat toisiinsa. Yleensä kielimaantiede on samalla ollut murremaantiedettä, koska on tutkittu nimenomaan muresanojen leikkiä.

Fennististä sanastontutkimusta

Lainasanojamme ja kielikontaktejamme ovat selvitelleet varsin monet lingvistit, niin fennougristit, slavistit kuin germanistitkin, ja myös työryhmät. Tässä yhteydessä mainittavia nimiä ovat mm. E. N. Setälä, Heikki Ojansuu, Björn Collinder, Lauri Posti, Jalo Kalima, Eino Nieminen, T. E. Karsten, A. D. Kylstra ja Jorma Koivulehto.

Sanastontutkimuksemme on siis kuitenkin ollut ennen muuta dialektologiaa, mikä selittyy historiallisesti. Kansankielen sanakirjan, nykyisen Suomen murteiden sanakirjan, aineksia on kerätty kentältä oikeastaan koko vuosisadan ajan, mikä on antanut tutkijoille virikkeitä. Semanttinen tutkimus on rajattu esim. yhteen sanueeseen, onomasiologinen tutkimus taas johonkin tarkoitteeseen, käsitteeseen. Monesti työ on kohdistunut tiettyyn aihepiiriin, kuten esim. Veikko Ruoppilan Kotieläinten nimitykset suomen murteissa I–II (1944, 1947), R. E. Nirvin Synonyymitutkimuksia sukulais-

¹ Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 26.5.1989.

nimistön alalta (1952), Terho Itkosen Suomen kielen suksisanastoa (1957) ja Mauno Kosken Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä (1983).

Sanastoteemaa on lähestytty muistakin suunnista: on lähdetty esim. josta-kin murrealueesta, paikannimistöistä tai kirjallisesta lähteestä. Mainittakoon tässä vain Tuomo Tuomen tutkimukset Etelä-Pohjanmaan järvisuuden sanastosta, Eero Kiviniemen partisiippinimet, Martti Rapolan vanhan kirjasuomen *toimi*-sana ja Veikko Ruoppilan Kalevalan murre sanat.

Lähtökohtana ovat voineet olla myös yleisluonteiset kielenilmiöt, esim. merkityksenkehityslinjat, joita on valaistu murren sanaston avulla. Niinpä Lauri Hakulinen väitteli tohtoriksi meteorologis-affektisiin sanapesyeyisiin kohdistuneella tutkimuksella (1933), joka herätti kohua. Ideakeskeinen on myös R. E. Nirvin tutkimus sanankielloista eli eufemismeista (1944), samoin esim. Matti Vilppulan tutkimus sanan käänteismerkityksistä (1986, 1987).

Paitsi semanttisista sanastoa on tutkittu myös äänteellisistä tai formaalisista lähtökohdista. Deskriptiivisanojemme aarnioihin ei Ahti Rytkösen (1940) jälkeen kukaan ole ehtinyt tai rohjennut tunkeutua kovin syväälle. Useasti sanastoteema on rajattu muodollisesti, tyypeittäin. Göran Karlsson käsitteli väitöskirjassaan *nukuksissa* ja *hereillä* -tyyppisiä adverbeja (1957), Päivi Rintala *läntä*-loppuisia yhdyssanoja (1972), Aimo Hakanen adjektiivien vastakohtasuhteita (1973), Tapani Lehtinen *avajaa*, *karkajaa* -tyyppisiä verbejä (1979) ja Maija Länsimäki verbikantaisia *in : ime* -johdoksia (1987). Oma näkökulmansa oli Silva Kiurun tutkimuksella kieltohakuista verbeistä (1977). Tässä olen maininnut vain näytteitä sanastontutkimuksen lähestymistavoista. Ongelmat ovat kovin erilaisia.

Leksikaalista ainesta voidaan tietysti analysoida monelta muultakin kannalta. Sanoilla on esim. erilainen tyyliarvo ja status. Kapulakielestä on pitkä matka voimasanoihin – mutta ei aina. Jotakin sanaa käytetään puheessa tavan takaa, toista vain erikoistilanteessa. Sanalla voi olla sellainen lauseopillinen tehtävä, että puhuja tarvitsee sanaa, olipa puheen sävy, sisältö tai aihe mikä tahansa. Monet, nähdäkseni kielen useimmat sanat ovat kuitenkin sidoksissa puheenaiheeseen ja puhetilanteeseen. Tällaisia ovat mm. erikoisalojen sanat, myös kiimatermit.

Viitteellisiä ilmauksia

Kotieläinten ja myös joidenkin riistaeläinten kiimalla sekä metson ja teeren soitimella on ollut omat kansanomaiset nimityksensä. Nykyajan karjanhoitajat, ravimiehet, kennelihmiset ja urheilumetsästäjät eivät tarvitse, tuskinpa enemmälti tuntevatkaan tätä monenkirjavaa murren sanastoa. Useilla eläinlajeilla on ollut omat terminsä, ja lisäksi on käytetty eriasteisia yleistermejä.

Vaikka aihepiiri on vahvasti tunnepitoinen, termit eivät ainakaan alkuaan ole olleet rumia sanoja. Kansanihminen on ilmaissut tällaiset asiat hienotunteisen viitteellisesti. Toinen asia on, että useimmat kotieläinten kiimatermit pyrkivät saamaan kielteistä sävyä. Ne madaltuvat ja korvautuvat siistimmillä synonyymeilla. Soidintermit taas eivät madallu haukkumasanoiksi ja kututermit vielä vähemmän.

Kehitysprosessi johtuu ensisijaisesti kielenulkoisista seikoista. Nisäkkäiden viettitoiminnot muistuttavat enemmän ihmisen seksuaalista käyttäytymistä kuin lintujen ja kalojen, ja tämä ilmenee myös kielessä. Ihmisen ns. vapaa seksuaalisuus taas on synnyttänyt rajattomasti affektisia ilmauksia, joissa kuvastuu paitsi karkea kansanomainen huumori myös ankara suvaitsemattomuus.

Nisäkkäiden kiimatermejä käytetään sekundaaristi karkeuksina ihmisten intiimistä seurustelusta puhuttaessa. Tosin voidaan sanoa myös, että ihminen on kuin *soipa metso* tai että *ei naipa näe eikä soipa kuule*; slangissa puhutaan jopa *kutumusiikista*. Lintu- tai kalatermit eivät kuitenkaan ole muuttuneet sävyltään negatiivisiksi. Nähtävästi riistaeläinten tai kalojen termit eivät madallu, koska ne alun alkaen ovat sävyltään positiivisia pyyntitermejä. Ne eivät viittaa samalla tavoin paritteluun kuin kotieläintermit.

Sanojen esiintymistäajuus

Useimmissa sanastontutkimuksissa ei sanaston frekvenssiin, esiintymistäajuuteen ole kiinnitetty huomiota. Saattaa syntyä mielikuva, että »yleinen» sana, esim. sellainen sana, joka kartassa peittää lähes koko maan, esiintyisi myös tavallisessa tai murteellisessa puheessa usein. Tämä on harhaa. Puheessa, olipa se sitten yleiskieltä tai murretta, toistuvat tavalliset, keskeiset sanat, ja enimpää sanoja käytetään varsin harvoin.

Esimerkiksi Veikko Ruoppilan tutkimasta ehkä 400 kotieläinsanasta vain kymmenkunta on mahtunut Pauli Saukkosen ym. Suomen kielen taajuussanastoon (Taajuussanastoon sisältyy yli 12 000 eri sanaa), ja lisäksi sellaiset sekundaarit kotieläinsanat kuin *elävä*, *nuori*, *nuorukainen*, *oppilas*, *piika* ja *ukko*; jopa tavallisen tuntuiset *ori*, *tamma*, *pässi* ja *vasikka* puuttuvat. Terho Itkosen tutkimia suksisanoja on Taajuussanastossa vain ani harva, esim. *suksi*, *sauva*, *hiihtää*, *liukua*, *luistella*; näistäkin enimmät ovat sekundaaria suksisanastoa. Maija Länsimäen *in : ime* -sanoista osa on murteellisia, osa yleiskielisiä. Kaikkiaan tästä runsaasta *avain*, *uistin*, *puhelin* -tyyppisestä sanastosta sisältyy Taajuussanastoon tuskin kahta prosenttia.

Ensisijaisista kiimasanoista ei Taajuussanastoon ole yltänyt muita kuin *kutu*. Sekundaareja kiimatermejä kyllä luetteloon mahtuu. Ne ovat kuitenkin

kin mukana perusmerkityksessään, esim. *härkä, sonni, ajaa, ajo, juoksu, otto, tahto, toimi, touhu, häät, kilta*, samoin soidintermeinä esiintyvät *soida, laulu* ja *pele*. Paikanniminä ovat Taajuussanastossa mm. *Keuruu, Rauma* ja *Kuru* sekä etuniminä *Lauri* ja *Mauri*, joita sekundaaristi käytetään myös kissan kiimasta.

Moni ajattelee, että murteellisuudet eivät tietenkään normaalisti kuulu yleiskieleen. Silti enimmäkseen vähänkin useammin esiintyvistä murre sanoista tunnetaan myös yleiskielessä.

Sanaston keskeisyys ei juuri ole ollut tutkimusaiheen tai rajauksen perusteena. Poikkeus on Kaisa Häkkisen Etymologinen sanakirja (1987), johon on otettu tuhat suomen kielen yleisintä sanaa. Sitä vastoin esim. Toivosen, Itkosen, Joen ja Peltolan Suomen kielen etymologisen sanakirjan hakusanoista ehkä vain viidennes sisältyy keskeistä sanastoamme esittelevään Taajuussanastoon.

Murren sanaston esiintymisfrekvensseistä ei ole toistaiseksi riittävästi tietoja. On selvää, että esim. kiimatermejä ei nauhoitteista tai yhtenäisistä teksteistä paljonkaan löydy. Raimo Jussila on tehnyt frekvenssilaskelmia Suomen kielen näytteitä -sarjasta, jonka 30 vihkossa on 60 tuntia nauhaa ja vajaat 400 000 sanaa. *Kiima*-kanta esiintyy tässä aineksessa kahdesti (*kiimanaika, kiimoo*), muut nisäkkäiden kiimatermit eivät kertaakaan. Spontaanit soidinkuvaukset ovat metsästysmuisteluissa paremmin mahdollisia. Tietysti haastattelija saattaa suoraan kysyä eläinten kiimassaolosta, jolloin vastauksena tulee termejäkin. Kyseinen sanasto on siis perifeeristä, etenkin nykykielen kannalta. Vielä selvemmin: nämä asiat ovat harvinaisia puheenaiheita. Karjanhoitaja tai linnustaja on tietenkin käyttänyt termejä silloin, kun asia on aktuaalistunut. Kerronta ja muistelu eivät aihetta suosi.

Harvinaisuuksien keruu

Sanastontutkijan on valittava aineistonkeruumenetelmänsä tehtävän mukaan. Perifeeristä sanastoa ei pystytä riittävästi poimimaan nauhoitteista tai teksteistä, vaan ne on kerättävä kentältä. Murteenpuhuja käyttää harvoin erikoisalojen termejä, joten niitä on kysyttävä. Käytännössä kiimatermit on saatu kokoon enimmäkseen vastauksina Sanastaja-lehden tiedusteluihin vuosina 1938 ja 1961. Lisäksi useat tutkijat ovat tiedustelleet näitä sanoja muiden kenttäkeruidensa yhteydessä. Sanoja on aikoinaan kysely myös lukuisissa sanomalehdissä. Provosoivalla keruumenetelmällä on haittansa: ainekseen sisältyy puutteita ja väärinkäsityksiä. Tiedonantajissakin »on tuiki arvostelukyvyytöntä väkeä», kirjoitti Lauri Kettunen 1944 (Vir. s. 191). Toisaalta runsas aineisto kontrolloi hyvin itseään.

Merkkillistä on, että harvinaisuudet, ehkä yhden tai parin pitäjän erikoisuudet, korostuvat sekä koulutettujen kerääjien muistiinpanoissa että maalikkojen tiedonannoissa. Esim. Ol. Pyhäjärven murteen ilmaus »koira on *kärtysässä*» tuskin on paikallisestikaan ollut yleinen, mutta siitä on kuitenkin enemmän tietoja kuin ilmeisesti yhdestäkään muusta Pyhäjärven sanasta! Tietojen määrä ei osoita esiintymistaajuutta.

Nykyaikaisessa kielentutkimuksessa, koskipa se sitten yleiskieltä tai murretta, kenttäkeruiden ja suurten aineskokoelmien merkitys on vähentynyt. Pääpaino on ideoissa ja kielen rakenteessa. Materiaalia kootaan esim. nauhoittamalla koeluonteisesti määrätilanteita. Harvinaisempaa sanastoa ei näin tietenkään tavoiteta. Onomasiologinen näkökulma, murre-synonyymien tutkiminen, vaatii aina suuria aineistoja. Kenttäkeruita ei entisessä laajuudessa kuitenkaan tarvita, koska Suomen murteiden sanakirjan aineisto yleensä riittää sekä synonyymien että muunkin perifeerisen sanaston tutkijalle.

Kielen ydinsanasto on kirjakielessä ja nykyviestinnässä olennaisen tärkeää, ja sitä myös vaalitaan. Sanaston periferiassa, jossa sana ehkä vielä rehottaa omassa kasvualustassaan, voidaan edelleen tutkia ns. luonnollisen kielen ilmiöitä. Siellä sanat syntyvät ja myös häviävät synonyymien tieltä; ne voivat varioida säännöttömästi ja synnyttää sikermiä. Periferiaa ovat myös useimmat affektiset ja deskriptiiviset sanat. Tutkijan ongelmana on enemmänkin tällaisen usein epävakaa aineksen systemointi kuin sen niukkuus. Toivottavasti vastainen tutkimus ja automaattinen tietojenkäsittely tarjoavat tutkijoille ja asianharrastajille tarkkaa tietoa myös sanastomme reuna-alueilta.

On the lexical periphery

JAAKKO SIVULA

The article is a slightly revised version of the introductory lecture given at the author's dissertation examination (Helsinki, 26.5.1989) on rut terminology in Finnish dialects (*Lintu soidessa sokea. Suomen murteiden kiimatermistö.*).

The article first reviews the various approaches to lexical research in Fennistics: loan-word research, dialectology, dialect geography, semantics. Rut terminology, and peripheral vocabulary in general, is examined with respect to

its special features and frequency of occurrence; matters concerning data collection are also considered.

Rut terms are usually allusive ones, not original denotations. Terms for mammals are affective, but e.g. those for birds are not because they lack a direct link with human sexual behaviour.

The frequency of rut terms, as of affective and expressive words in general, is small, even in dialects. This vocabulary is peripheral, bound to particular speech

situations. Such situations are not likely to occur in narrative or reminiscent speech, i.e. in typical dialect recordings. Lexis of this kind, dialectal synonyms, can only be studied on the basis of large data-bases, field collections. In practice the terms studied here were mostly taken from replies to inquiries by the journal *Sanastaja* in 1938 and 1961. It is noteworthy that both in the notes of trained scholars and in information provided by laymen, many rare terms

tend to become enriched. The fact that there happen to be many reports of a given peripheral dialectal word does not of course imply that the word is necessarily »common», in the sense of occurring frequently in speech.

The lexical periphery offers an unusual opportunity to study the phenomena of »natural» language, because there the words flourish in their own substrate.